

FÖLDES GYÖRGYI

VALAHA VOLT AVANTGÁRD NŐÍRÓK KÜLFÖLDÖN,

avagy Földes Jolán és Kádár(-Karr) Erzsébet
transznacionális érvényesülési stratégiái

...idegen nyelven publikálva rendkívüli határozottsággal igyekeztek külföldi karriert is építeni íróként, újságíróként, filmszerzőként egyaránt, végezetül pedig: mindketten komoly nemzetközi irodalmi elismerésben részesültek, egyikük egy nagy regénypályázaton, másikuk pedig megkapta korának egyik fontos nemzetközi irodalmi díját.

David Damrosch világirodalom-konceptiója¹ szerint a világirodalom történetét a világ irodalmi termelésének (kiadások, fordítások, recepció) dinamikája határozza meg, s benne az irodalmi rendszerek folyamatosan keverednek (nemzeti irodalom – világirodalom, lokális – transzlokális). Bár Damrosch különböző történelmi időkben keletkezett irodalmi művek együttes jelenlétéről beszél a világirodalom definiálásakor, ha egy adott időszak irodalmi termelésére vonatkoztatjuk világirodalom-meghatározását, az irodalmi termelés dinamikájának aspektusa akkor is releváns marad. A migránsok/emigránsok szövegei ebből a szempontból végképp külön halmazt képviselnek, nem tartoznak specifikusan a nemzeti irodalmakhoz, két (vagy több) kultúra közötti határterületről, két vagy több nyelv összejátszásából, hibriditásából beszélnek. Jelen tanulmányban azonban nem lesz szó identitáskérdésekről, hibriditásról és nomadizmusról (ezt már többször is megtettem Said,² Guattari és Deleuze³ és Bhabha⁴ elméleteire alapozva),⁵ hanem a transznacionális irodalom (s ezen belül is a modernséghez sorolható emigránsirodalom) egy másik, gyakorlatibb aspektusát vizsgálom meg, azokat az intézményes adásvételeket, csereaktusokat, paktumokat (szerződések és levelezések alapján), amelynek keretrendszerében egyáltalán a szerzők működni próbálnak, be akarnak lépni a világirodalom rendszerébe műveik külföldi,

idegen nyelvű kiadásai révén, illetve már célzottan is külföldi piacokra dolgozva.⁶

Mindennek illusztrációjaként két olyan írónőt hasonlítunk majd össze (Földes Jolán és Kádár Erzsébet / Elisabeth Karr), akik karrierjében számos közös vonás mutatkozik, mégis két, egymástól nagyon elütő stratégiát választottak a külföldi érvényesülésre (vagy bizonyos értelemben az választotta őket, a körülmények is diktálták az utat), ami aztán nagyon különböző eredményt is hozott. Feltehetően egybevégt az életútjukat tekintve származásuk (asszimiláns zsidó család), hogy fiatal lányként – majdnem gyerekként – mindketten verseket publikáltak a *Mában*, baloldali érzelműek voltak (noha nem azonos intenzitású elkötelezettséggel), a 20-as évek elejétől a II. világháború utáni időszakig nagyon sok időt töltöttek (részben kényszerűségből) Magyarországon kívül, ennek következtében idegen nyelven publikálva rendkívüli határozottsággal igyekeztek külföldi karriert is építeni íróként, újságíróként, filmszerzőként egyaránt, végezetül pedig: mindketten komoly nemzetközi irodalmi elismerésben részesültek, egyikük egy nagy regénypályázaton, másikuk pedig megkapta korának egyik fontos nemzetközi irodalmi díját.

Földes Jolán Kenderesen született,⁷ akárcsak Horthy Miklós, gyermekkorát Nyitrán majd Kassán töltötte, aztán a pesti Váci utcai gimnáziumba járt, ahol ő az önképzőkör elnöke (ekkoriban főként esszéket ír, s gimnazistaként készít interjúkat Babits Mihállyal a köznevelés megújításának témájában).⁸ Szülei korán öngyilkosok lettek, így már egyetemi éveitől is el kell tartania magát – ez fontos szempont lehet „anyagiassága” megértéséhez. A *Mában* 17 éves korában, azaz 1919 májusában és júniusában, két egymást követő számban szerepel verseikkel (vagyis nyilván egyszerre küldi be őket):⁹ ezek expresszionista hangoltságú vagy akár aktivista indíttatású költemények, melyek nagy önbizalommal intéznek felhívást a Munkásokhoz és a Költökhöz, a szerelem előtt álló fiatalokhoz (voltaképpen az Új Emberhez), és kijelöli nekik a követendő utat. Később viszont ezt a röpké beugrást hajlamos „elfelejteni”, *A halász macska uccája* sikere utáni nyilatkozataiban rendre kimarad ez az avantgárd epizód, például 1936-ban így jellemzi fiatalkori érdeklődését: „Számomra akkor nem létezett úgynevezett szépirodalom. Én csak egy irodalmat ismertem el, a tudományos irodalmat. Tudományos író akartam lenni, és valóban körülbelül négy év előttiig nem is írtam irodalmi dolgot. Akkoriban esszékkel és tanulmányokkal szerepeltem az Önképzőkörben nagy sikerrel.”¹⁰ Bár lehet, hogy annyira marginális próbálkozás, szalmalángszerű lelkesedés eredménye volt ez egy gimnazista kislány életében, hogy majdnem húsz évvel később tényleg elfelejtkezett róla, de az is elképzelhető, hogy ez az elhallgatás tendenciózus volt: az akkoriban általa kialakított szemléletbe, szövegideálba az avantgárd jellegű szövegek nem férnek bele. Nyilatkozatai szerint ez idő tájt az „írói egyszerűséget”, a „fegyelmezett és mértéktartó eszközökkel” való alkotást tekintti követendő szempontoknak,¹¹ még hozzá angolszász minták alapján. 1936-ban az *Új könyvek könyve* körkérdésére válaszolva is ezt, az angolszász irányt jelöli meg, mint „ami döntően befolyásolta emberi és írói világképét”, s hivatkozik Shaw, Wells, Chesterton, Galsworthy könyveire, illetve a kevésbé ismert Webbre és Frazerre. „Nehezen definiálható” tanításukat e vonásokban összegzi: „egyszerűség, mértéktartás, önfegyelem, a világkép szélessége és elfogulatlansága, szociális felelősségérzet”.¹²

Előbb Bécsben, két évig Párizsban, a Sorbonne-ra járt egyetemre, ahol nyelvészetet tanult, s mellette a fonalgyárban dolgozott – ekkor egy avantgárd lap-

ban publikált tanulmányt. Majd Egyiptomban, a követségen dolgozott titkárnőként (egyiptomi élményeiből írja a *Fej vagy írás* című regényét vagy a *Pádár János, titok* című kisregényt), ezt követően kis ideig Londonban maradt, és a harmincas évek elején tért vissza Budapestre. Tanulmányírással a húszas években is foglalkozott, többek között a *Századokba* írt szociológiai témákról,¹³ sőt még 1932-ben is ilyen témával lép fel egy Nyugat-szalomon a társszerzős *Munkakényszer és munkaritmus* című előadásával. (Ez a szociológiai érdeklődés majd *A halászó macska uccájában* is erősen érezhető lesz, amire nem igazán reagál a kritika, mert az nem férne bele a lektúr kategóriájába, egyedül a *Literatura* interjúkészítője fogalmaz úgy, hogy a regény műfaja voltaképpen szociobiográfia.) Budapesten kezdett ismét szépirodalommal foglalkozni, és 1932-ben a *Mária jól érett*-tel megnyerte a Pantheon könyvpályázatát. Ezután folyamatosan jelentkezett olyan regényekkel, színdarabokkal is, amelyek inkább a jól megírtságuknak és a könnyedségüknek köszönhetően bizonyultak sikeresnek, ráadásul az egyikből közülük, a *Férjhez megyekből* Gaál Béla alapvetően burleszk- vagy gagfilmet filmet rendezett (*Mai lányok*), amelynek, bár jó kritikákat kapott, aligha sikerült meggyőznie a magasirodalom híveit a szerző, Földes Jolán írói mélységeiről. (1937) Életművének e megélhetési, populáris szeletéhez tartozik fordítói tevékenysége is: 1932-től a Palladis Kiadó alkalmazásában mintegy száz regényt fordított (Wallace, Gardner, Agatha Christie, Rosman stb.) az úgynevezett Félpenegős és Egypengős sorozataiba, amellyel a kiadó egyéb kiadványai mellett kifejezetten a nívós angolszász lektúr kiadására állt rá, és külön irodalmi folyóiratot is jelentetett meg hozzá,¹⁴ amelyben a hangsúlyos reklámcélok mellett a nőírók, a világirodalom kérdéseit is felvetik. Földes Jolán pénzkereseti célból írói karrierje kezdetén is teljesen professzionálisan nyúl a művei terjesztéséhez is, már 1933-tól – amikor még alig vannak ilyen művei – szerződése van egy irodalmi ügynökkel, dr. Szalai Emillel, aki színvonalos alkotásainak, filmforgatókönyveinek, rádió-előadásainak jogait intézi. 1932-től leszerződik a Pantheonnal, akinek opciós joga van regényei kiadására is (ezt aztán *A halászó macska uccája* esetében feloldják majd). A Pantheon él is majd ezzel a lehetőséggel, 1937-ben, a világirodalmi verseny megnyerése után a szerzőnő első regényét, a *Mária jól érett* jogait egyszerre két olasz kiadócégnek tudja eladni.¹⁵

Innen, a populáris regiszter felől is érthetővé válhat az avantgárd megjelenés elhallgatása: miként Krusovszky Dénes írja, a magaskultúra és a tömegművészet közötti szakadás éppen ezen időszakban következett be, s részben éppen az avantgárd visszahatása volt, amely az ún. magaskultúrát hozzáférhetlenné tette a tömegek számára, s ezzel – mintegy önmaga ellen is cselekedve – az átlagolvasó érdeklődését a könnyű műfaj felé terelte. Ennek következményeképp azok egyfelől tovább stigmatizálódtak, másrészt viszont jelentőségük, keresettségük is megnőtt – továbbá kialakult egy átmeneti rétege az irodalomnak a szorosan vett szépirodalom és a szórakoztató irodalom határsávján.¹⁶

Földes Jolán életművének egy másik fontos szelete a határnélküliség, nemzetköziség tematikáján alapul – gyakran az emigráció, máskor a nomadizmus keretei között. Hevesi András *A halászó macska uccájának* kritikájában az emigránstapasztalatot emeli ki, de az általa mondottak az írónő teljes életművét jellemezni látszanak: „leitmotivja, rögeszméje az emigráció, [...] minden az emigrációt suttogja, gügyögi és harsogja.”¹⁷ A regény egy kis szállodába és környékére különböző nációkból (magyar, orosz, litván, görög, spanyol, bolgár, finn) származó emigránsokat szorít be, az ő sorsukat követi végig több mint másfél évtizeden ke-

resztül – Földes Jolán saját világsikerét éppen ebben az európaiságban látta: „Abban, hogy benne az európai szellem diadalmaskodik. Egy család sorsán keresztül Európa tizenöt évét akartam levetíteni.”¹⁸ A középpontban egy háromgyermekes szücsmester családja áll, s főként a fiatalok (illetve a legnagyobb lány, a varrónő Annus) perspektíváján keresztül követjük az eseményeket. Innen a regény generációs jellege is, amely visszaül némileg a szerző határokön átívelő életvitelére is: „Ez a nemzedék megszületett és költözködött, ez a nemzedék megszületett és menekült. Az élet mindennapos változásai, amelyeket valaha sorsfordulatnak hívtak, már régen nem lepik meg. Nem örül történelmi szerepének, és nem szánakozik önmagán.”¹⁹ A könyv szociológiai tárgyú az emigráció egy más aspektusú vizsgálata szempontjából is: az 1920-as években a Magyarországról emigráló munkások zöme már nem Amerikába, hanem Franciaországba vándorolt ki, többnyire szabályos útlevéllel, munkaengedéllyel (1927-ben 50 000-en, 1928-ban már 80 000-en élnek itt). Bár a legtöbben a vasiparban és az autóiparban helyezkedtek el, a kisiparosok többségükben Párizsban valóban étteremben vagy szabóként, szücsmesterként, bórdíszművesként dolgoztak, a várakozások ellenére éppen csak kicsivel jobb körülmények között, mint Magyarországon.²⁰

A *halászó macska uccája* másfelől utazási vagy száműzetési Bildungsroman a főszereplő Anna felől nézve, s Földes Jolán néhány más könyvét is tekinthetjük ilyennek (a *Péter nem veszi el a fejét* című ifjúsági regény vagy a *Fej vagy írás* című, Egyiptomban játszódó, egy fiatal nő házassági kálváriáját elmesélő történet), ami nem meglepő abban a tekintetben, hogy a száműzetés gyakran szerepel az emberi tapasztalat egyik toposzaként is mint a kaland, a nevelődés, a felfedezés kerete. A nomadizmus mint életforma és mint identitáskérdés válik hangsúlyossá Földes Jolán cigányokat, a cigány életmódot kissé romantikusan bemutató szövegeiben, mint valamilyen állomás a személyiségfejlődés útján (*Golden Earrings (Arany fülbevaló)*, illetve *A friss füvet jó szagolni* című novellában (*Más világrész*). A *Moving Freely* (francia címe: *Exilés*) a londoni emigráció regénye, mely – ellentétben a párizsi regénnyel – nem a munkásokat helyezi középpontba, hanem az értelmiség, a művészvilág emigráns társadalmát mutatja be egy emigránsmozgalom (lásd: Szabad Magyar Mozgalom) működésén keresztül. A Berkovits Zoltánnal közösen írt *From Prague to New York. The Adventurous Stories of an Eternal Beggar*²¹ fiktív anekdotagyűjtemény egy Prágától Tel-Avivig, Bukaresttől New Yorkig, Budapesten, Brüsszelen, Genfen, Párizson keresztül utazó, az értelmiségi és művészvilágban ügyeskedő Schnorrerről, a nomádnak vagy a bolygó zsidónak egy alakváltozatáról. (Az emigránsregény – és az emigránsnovella is – egyébként bevett műfaj e korszak elején, lásd Remarque *A diadálív árnyékában*, Heinrich Mann *A vulkán*, Hevesi András *Párizsi eső*, Márai *Idegen emberek* című műveit.)

Lássuk azt a nevezetes pályázatot is!

A Pinker cég voltaképpen nem kiadó volt, hanem irodalmi ügynökség, amely egy idő után kettévált, amikor James B. Pinker – aki többek között James Joyce-t, Joseph Conradot, Henry Jamest és más vezető angol és amerikai szerzőket is képviselt – meghalt. A díjat így valójában e két fiókvállalat együtt, azaz a londoni James B. Pinker és Fia, illetve a New York-i Eric S. Pinker and Adrienne Morrison Inc. alapította.²² Ami a pályázat menetét illeti: 1935. május 2-án hirdették meg az Athenaeum tulajdonában lévő *Est-lapok*ban, a beküldési határidő 1936. április 30. volt, tehát egy év állt a pályázók rendelkezésére. Először egy

összefoglalót közlök (Földes Jolán korábbi magyarázata alapján) a jobb megértés kedvéért, a többi – ugyancsak fontos – részletet ezután: „A londoni Pinker kiadó nemzetközi pályázatot írt ki az első világháború utáni éveket tükröző regényre. A cég felkérésére nálunk az Athenaeum hirdette meg a versenyt. Vállalta a szerzők kéziratainak begyűjtését és elbírálását. Pontosan 208 pályamunka érkezett be. Babits Mihály lett a bírálóbizottság elnöke. A pesti döntés: Földes Jolán újságíró-író *A halászó macska uccájának* című regényének ítelték az első helyet. Így került Londonba a kézirat. A nemzetközi verseny első díját, 4000 fontot, amely 80 000 pengős összegnek felelt meg, a magyar író nyerte. Az angol kiadó egy hét alatt hozta ki a kötetet.”²³ Az elbírálás úgy zajlott, hogy előzetesen Sárközi György és Nagy András átnézte a beérkező 208 pályázatot, s a legjobb kettőt köröztették a zsűriben.²⁴ Ahogy a jegyzőkönyvből kiderül, a magyar bizottság Herczeg Ferenc lakásán gyűlt össze, megjelentek: Herczeg Ferenc (elnök), a zsűri tagjaiként Gulácsy Irén, Csathó Kálmán, Földi Mihály, továbbá Babits Mihály képviselőként Sárközi György, aki „mint előadó” volt jelen, az Athenaeumot Erényi András kiadóvezető képviselte. (Kosztolányi Dezső súlyos betegsége, Zilahy Lajos pedig külföldi útja miatt hiányzott.)²⁵ A zsűri egybehangzó véleménye szerint „kiemelkedő mű” nem érkezett be a pályázatra, de a legjobb pályázatnak *A halászó macska uccáját* jelölték, a második helyezett Passuth László *Eurasiája* lett. Míg az első díjjal kitüntetett regényt úgy jellemezték, mint „nem nagy igényű” alkotást, amelynek azonban „meleghangú leírásai, tiszta irodalmi eszközei dicséretet érdemelnek”, a másodikként kiemelt művet kissé modorosnak ítélték meg, „érdekes cselekménnyel és környezetrajzzal”. Pinker vállalatla ugyanezt a versenyt tizenkét országban rendezte meg, s a döntések egyszerre futottak be a nemzetközi, öttagú bizottság tagjaihoz (Hugh Walpole, Anglia / Johan Bojer, Norvégia / Rudolf Binding, Németország / Gaston Rageot, Franciaország / Joseph Krutch, USA). A zsűri a műveket ideiglenes fordításban olvasta, ez némileg torzíthatta a szövegek megítélését – Földes Jolán szövegét ekkor Jacobi Erzsébet ültette át angolra. Nem egyhangú döntés született itt sem, Földes Jolánt pontverseny alapján hozták ki végül győztesként.²⁶

Már a pályázati kiírásban előre szerepelt, hogy a nyertes alkotást tizenhárom országban adják majd ki, továbbá a Warner Bros. cég jogot kap a megfilmesítésre (a még szélesebb körű érdeklődés miatt azonban ennél is több szerződést kötöttek aztán, jiddisül és eszperantóul is volt igény a könyvre).²⁷ A Pinkerrel szerződésben álló körben olyan híres kiadók is szerepeltek, mint az Albin Michel vagy az Oxford University Press, egyébként leszerződött az Athenaeummal koppenhágai, stockholmi, varsói, oslói, hágai, londoni, New York-i, helsingøri, luxemburgi, prágai, zágrábi, lisszaboni, bukaresti kiadó, illetve egy olasz is. Ebből következően a Nobel-díjnál is nagyobb összeget (gondoljunk bele, hogyan aránylott ez a 80 000 pengő a híres filmszármazék megénekelte havi 200 pengő fixhez képest) csupán előlegnek szánták a különböző kiadások százalékos honoráriuma előtt, amihez a Warner a megfilmesítés jogáért legkevesebb 15 000, legfeljebb 25 000 dollárt ígért. A film ennek ellenére nem készült el, holott a Pinker számára – a különböző országokból származó kiadóktól származó bevételek mellett – nyilván főként ez a filmszerződés termelte volna a profitot. Egyébként az ügynökség 1944-ben tönkrement, a két Pinker fiú már nem volt képes az apa sikerét továbbvinni – bár talán nem e pályázat miatt. A francia nyelvű szerződésverzióból megtudhatjuk, hogy a kiírásban szereplő összes kiadó köteles volt ajánlatot tenni továbbá a nyertes további két regényére.²⁸ Az egyik egyébként ez

esetben nem is regény lett, hanem a *Más világrész* című elbeszéléskötet, amelyet az Athenaeummal kötött szerződése alapján létrejövő terjesztésen kívül még egy cég futtatott, a MidEuropean Literary Service, amelynek Budapesten kívül az egész világon még nyolc világvárosban volt irodája.²⁹ *A halászó macska...* díszkiadásban is megjelent, nagy formátumban, kemény papíron, egy flamand grafikus fametszeteivel.

A jobboldali kritika – olykor enyhe zsidózás mellett – egyértelműen kozmopolita lektúrnek, s paradox módon eseménytelen, unalmas *kalandregénynek* könyveli el a regényt,³⁰ míg a baloldali sajtó a kommunista emigránsok jelenlétét és a politikai állásfoglalást hiányolja belőle. Földes Jolán baloldali érzelmű ugyan, de nem pártpolitikai alapon (a szociológiai érdeklődés is innen származott nyilván, de talán az is, hogy egy gazdasági bevándorló munkáscsalád kitörési lehetőségei vannak a regény fókuszában), aki bár szót ejt a korabeli magyar emigráció három rétegéről (politikai, gazdasági, „kalandorok”), egyet emel ki közülük, mondván, alig volt érintkezés e csoportok között (igaz, egyéb származású kommunista szereplők, mint a Barabás család barátai, bemutatásra kerülnek). Komlós Aladár – aki amúgy közeli barátja, s kritikája is elég méltányos – szintén hiányolja a magyar kommunista emigráns szereplőt, annak jellemző szempontjait, mondván, Földes Jolán csak külföldieknek nézi el ezt a „politikai tévelygést”.³¹ A magyarországi rossz sajtónak egyértelműen motíválója volt az irigység is, amelynek megnyilvánulásai szinte az összes recenzióban érezhetők. Jellemző volt Karinthy viselkedése is, aki az írónt szintén megalázta egy vendégségben, egy pesti irodalmi szalonban egy játék ürügyén hangosan sorolva neki, hogy ő a helyében melyik nyomorgó írónak mennyeit adna a pályadíjból.³² Kétségtelen, hogy ráolvasták Földes Jolánra, s magára a regényre is, munkásságának másik, tisztán populáris szegmensét is, pedig a helyzet ennyire nem egyszerű. Ez a megítélés a recepcióban igen sokáig tartotta magát (illetve ez okozta az évtizedekre szóló feledést), nem is jelent meg a könyv Magyarországon 1989-ig, illetve 2006-ig. A regényt Hegedűs Géza kezdte el rehabilitálni,³³ míg aztán az új kiadásokkal a szöveg egy olyan átmeneti regisztersávba helyeződött át lektúr és széppróza között, amely esztétikai szempontból is magasabbra helyeződik. Krusovszky Dénes szerint „mind témájának érdekessége, mind a szöveg megformáltsága alapján kora ponyvaregényeinek színvonala felett áll, olyan sajátos csoportba tartozik, ahová rajta kívül Zilahy Lajos vagy Herczeg Ferenc sikerültebb írásai”.³⁴ Dalos György pedig a magyar urbánus irodalom azon részében helyezi el, amelyet Szerb Antal és – prózaíróként – Márai Sándor vagy Zsolt Béla fémjeléz: „Van azonban a helyszínrajzból adódóan egy európaibb minősége, tágasabb világlátása, mint amazokénak.”³⁵

A külföldi sikernek köszönhetően – bár kicsit az itthoni erős ellenszenv elől menekülve is – Földes Jolán nagy európai körutat tesz, majd a negyvenes évek elején második férjével, az újságíró Kelemen Kálmánnal a nácizmus elől Londonba emigrál.³⁶ Fél évet Indiában tölt, ahonnan úti leveleket küld a *Züricher Zeitungba*. Angliában nagyrészt regényeket ír Yolanda Clarent, Yolanda Földes néven, általában angolul – ezeket többnyire más nyelvekre is lefordítják.

A háború alatt a Szabad Magyar Mozgalmat (Friends of Free Hungary) vezető ötös bizottság tagja, akik magyarokat – mérnököket, technikusokat – juttatnak be az angol hadseregbe, illetve a háború alatt igyekeznek propagandájukkal azt a képet erősíteni, hogy a nácibarát Magyarország mellett létezik egy „másik”, emberibb Magyarország is. (A háború vége után pedig a Magyar Segélybizottság-

nak dolgozik.)³⁷ A háború lezárása után ezt írja Komlós Aladárnak: „Három regényem jelent meg a háború alatt, a negyedik most van nyomdában. Ezzel kapcsolatban igen kellemes dolog történt: ugyan a könyv csak ősszel fog kijönni, de a Paramount filmvállalat 90 napos opciót vett rá, elég csinos áron. [...] először fordulna elő, hogy Hollywood megfilmesíti valami dolgomat. Nem csodálom, hogy eddig nem tették, mert nem hiszem, hogy a regényeim nagyon alkalmasok filmre; inkább azon csodálkozom, hogy most ebbe beleharaptak. A három régi regény közül mindegyiknek kitűnő sajtója volt (lekopogni, az angol kritika mindig jól bánt velem), de számottevő anyagi sikere csak az utolsónak volt. Sajnos ez se tudta kifutni a formáját, mert a papírhiány miatt bizonyos példányszámnál többet semmilyen könyvből nem hoznak ki; kiadóm bánatosan mondta, hogy még vagy tizenötezer példányt el tudott volna adni.”³⁸

Ennek megfelelően *Golden Earrings* című regénye Amerikában 1946-ban 700 000 példányban kel el, Hollywoodban film készül belőle Marlene Dietrich és Ray Milland főszereplésével, bár Földes Jolán nem szereti ezt az adaptációt. Életének utolsó tizenhárom évében nem ír többet (kivéve egy tárcanovellát az *Irodalmi Újságba*, szintén emigránsokról, azok nyelvvesztéséről).

Történetünk másik hősnője, aki inkább a nemzetközi baloldali mozgalom berkein belül igyekszik érvényesülni, Kádár Erzsébet (Elisabeth Karr, Kádár-Karr Erzsébet, 1898–1960), aki nem azonos a *Nyugatban* publikáló Kádár Erzsébet novellaíróval. Az iparirajz-iskolát kezdi el, majd beiratkozik az orvosi egyetemre, de ott csak egy évet teljesít. Baloldali elkötelezettségű már kamaszkorától kezdve, 15 évesen Marx-kört alakít, 1918-tól tagja a Magyar Kommunista Pártnak, a Tanácsköztársaság alatt ifjú munkás szervező a Közoktatási Népbiztosságon.³⁹ A *Mában* több ízben publikál verseket (későbbi férjével, Székely Jánossal együtt csatlakozik a laphoz). A lapban 1918–1919-ben jelennek meg költeményei, de van köztük 1916-os keltezésű is. Alapszituációjuk gyakran – aktivista szellemben – a jobba tevés gesztusa. Többnyire vitalitást tükröznek az életenergia kitöréséről, az ebből másoknak is adni tudás képességéről szólnak (*Levegőre!*), vagy ez a vitalitás olyan mozgásként jelentkezik, amely a tájat is formálni képes (*Nézd*). Más költeményei (*Versék 1–2.*), mintha az agorafóbia legyőzését ábrázolnák, vagy egy ünnepi pillanat megélését (*Eső után*). Máshol szinte vizualizálja a dinamikát, az erőkihasználást, vagy fordítva, mintha egy avantgárd (feltehetőleg absztrakt) festményt tenne át szövegiségbe (*Mi volt ez?*).⁴⁰ Fiatalkorától szilárd politikai véleménye a *Mában* szinte egyáltalán nem hagyott nyomot, lírája inkább az elvont aktivizmushoz-expresszionizmushoz köthető. *Ma*-korszaka után is egy jó ideig nagyrészt az avantgárd versnyelvet használja, később könnyen követhető, világosan megfogalmazott költeményeket írt lényegesen klasszikusabb formában. Az ő avantgárd kötődése tehát egyértelműbb Földes Jolánénál, s lényegesen eredetibb, kiforrottabb ilyen jellegű szövegeket is alkot – még ha későbbi, önéletrajzi ihletésű regényében, a *Gyönyörű őszben* (eredeti címe: *Alles ist umgekehrt*) akkori ideológiai-poétikai meggyőződése folytán ő is jelentékteleníti ezt a csatlakozást. A fikció szerint ugyanis a főszereplőre mintha maga a Kassák-szerű figura oktrojálná rá az avantgárd formát, és ő maga sem lenne biztos abban, hogy nem a szakadár Szabadulás 1918-csoportban lenne-e inkább helye.⁴¹

Férjét követve 1922-ben Németországba emigrál. Kis ideig még magyarul ír, s lírát, később átvált a német nyelvre és a prózára. Berlinben a Prometheus Filmgesellschaft és az Ufa (Universum Film), továbbá a német kommunista párt

részére készít antimilitarista filmeket. Férje, akivel aztán csak 1929-ig él együtt, s 1938-ban elválnak, John Pen művésznéven ugyanekkor komoly filmes karriert épít magának, Berlinben forgatókönyvíró és rendező, ő írja az egyik első hangosfilmet Európában (*Melodie des Herzens, Vasárnap délután* 1929), olyan filmcsillagokkal dolgozik együtt, mint Marlene Dietrich vagy Emil Jannings. 1929-ben különköltözik a feleségétől, 1938-ban elveszi Bársony Erzszi színésznőt, és kiköltözik az Egyesült Államokba, ahol 1940-ben az *Arise, my Love* című film forgatókönyvéért Oscar-díjat kap. Visszatérve Kádár Erzsébetre, azt nem tudni, hogy ő mennyire vett részt szellemíróként férje munkájában, bár a *Népszava* párizsi interjúja szerint az Ufának készült forgatókönyvek egy részét közösen írták Székely Jánossal. Az ötvenes évek Magyarországon leadott hivatalos munkaönletrajzában⁴² már inkább a német kommunista párt részére forgatott antimilitarista filmek szcenárióit említi, illetve rendezéseit; ezentúl pedig a párt lapjánál, a *Rote Fahnen*-nél, illetve a *Welt am Abend*-nél munkatárs, továbbá az antifasiszta egység kultúrpolitikai revüjénél, az *Illustrierte Neue Welt* szerkesztőjeként dolgozik. Fogarasi Béla egy későbbi igazolásából kiderül, 1931 és 1933 között együtt dolgoztak a „Kommunisták Németországi Pártjában a párt írócsoportjában és egyáltalán, írói vonalon”.⁴³

Hitler uralomra jutásakor Kádár-Karr Erzsébet vizsgálati fogságba kerül, majd Franciaországba költözik, Párizsban lesz újságíró, ahol továbbra is németül alkot, főként prózát, továbbá drámát és forgatókönyvet (cikkei viszont többnyire franciául jelennek meg). Újságíróként szélsőbaloldali fórumok számára dolgozik (*Inprekorr, Rundschau*). Ezekről annyit érdemes tudni, hogy az előbbi a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának folyóirata, kezdetben Berlinben működött, de eddigre, a 30-as évekre a sajtóintézkedések miatt már áttette a székhelyét Párizsba. A szerkesztőség élén Alpári Gyula állt, vele dolgozott a hajdan ugyancsak maista Komját Aladár és Komját (Róna vagy Réti) Irén, a képszerkesztő Aranyossi Pál – rajtuk kívül az állandó munkatársak osztrák, francia, angol, spanyol és csehszlovák újságírók voltak. Párizsban készítették a francia és spanyol kiadást, a németet *Rundschau* néven Svájcban, az angol változat Londonban, a cseh Prágában, a svéd Stockholmban jelent meg. Ezek a verziók valójában nagyjából azonos tartalommal jöttek ki, vagyis a derivátumok inkább csak fordítások voltak, néhány lokális érdekű szöveggel kiegészítve.

Kádár-Karr Erzsébet szerepel ugyanakkor Henri Barbusse *Monde* című, valóban nívós szerzőket (Rolland, Gide, H. Mann) tömörítő, ugyancsak kommunista lapjában is, ahol főként a náci rendszerről és benne a kisközösségek elnyomortásáról ír szociológiai, feminista, családpolitikai aspektusból.⁴⁴ (Itt érdemes megjegyezni, hogy Barbusse körül jelentős nemzetközi network működött az időszakban, s a neves író kapcsolatban állt számos magyar emigránssal: Barta Lajossal, Laczkó Andrással, Bölöni Györggyel, utóbbi éppen a *Monde*-nél dolgozott. A *Monde* létrehozott egy magyar könyvkiadói részleget is, amely Bölöni György, Aranyossi Pál és egy ideig Károlyi Mihály közreműködésével baloldali szépirodalmi műveket kezdett kiadni,⁴⁵ s amely talán később megoldás lehetett volna Kádár-Karr Erzsébet regénypublikálási problémáira, csakhogy Barbusse 1935-ben meghalt, ezen vállalkozásai pedig megszűntek.)

Kádár-Karr Erzsébet főműve (Elisabeth Karr szerzői néven) egy németül megírt, önéletrajzi jellegű regény, az *Alles ist umgekehrt* (*Minden másképpen van*), amely egy polgári környezetben felnövő lány gyermek- és kamaszkorát beszéli el egyébként valóban értékelhető esztétikai minőségben: baloldali mozgalmak-

hoz való kapcsolódását, irodalmi munkásságának kezdetét egészen az őszirózsás forradalomig. (Vagyis ő – Földes Jolánnal ellentétben – egy magyar történeti témát dolgoz fel, mindvégig magyar közegben, még ha a mozgalmi háttér némileg internacionálisabbá is teszi a könyvet.) A könyv egyszerre tekinthető Bildungsromannak és családregénynek, noha korrajzként is remekül működik minden vonalassága ellenére.⁴⁶

Az író ezzel a regényével megkapja a párizsi SDS által kiírt, emigráns német (!) íróknak járó Heine-díjat 1937-ben, amiért többek között Döblin és Brecht is személyesen, a lakásán gratulál neki.⁴⁷ Az SDS-t (Der Schutzverband Deutscher Schriftsteller, kb. 'A Német Írók Védegylete') mint írószakszervezetet eredetileg Németországban alapították 1908-ban, de amikor Hitler hatalomra jutása után az Arbeitsgemeinschaft Nationaler Schriftsteller / Nemzeti Írók Szövetsége 1933. március 11-én bekebelezte, illetve a szervezet július 31-én a csatlakozott a Reichsverband Deutscher Schriftstellerhez, az ezzel a fejleménnyel elégedetlen – amúgy is száműzetésbe kényszerült – írók Párizsban hasonló névvel új szakszervezetet hoztak létre. Az elnök Rudolf Leonhard, a főtitkár Alfred Kantorowicz volt. Nagyon szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkeztek (főleg mert a menekült írók nagy része még az amúgy alacsony összegű tagdíjat sem volt képes kifizetni), így a menekült német írók kellő mértékű segítése minden jó szándékuk ellenére kevésbé volt biztosított, inkább vitafórumokat rendeztek. Az SDS által alapított, a fiatal antifasiszta irodalmi tehetségek támogatására létrehozott irodalmi díj már a nevével is a zsidó származású és hosszan emigrációba kényszerült Heine öröksége mellett kötelezte el magát, és első alkalommal, 1937. május 10-én, a berlini könyvvetés évfordulóján ítelték oda. Először 1936. évi teljesítményéért, *Die Fischmanns* című regényéért adták át Henry William Katznak, az 1937-es év győztese Elisabeth Karr volt, őt követte a következő esztendőben Henryk Keisch. A zsűri mellett Anna Seghers, Bruno Frank, Hans Sahl és Hans Marchwiza, valamint Rudolf Leonhard olvasta el a nagyszámú kéziratot. Hivatalosan a megtiszteltetéshez pénzjutalom és a díjazott munkájának közvételé is társult volna, mivel azonban az általuk felkért amszterdami Allert de Lange kiadó nem vállalt teljes körű kötelezettséget a nyertes pályaművek megjelenítésére, csak az első győztes regényét tudták kiadni.⁴⁸

Kádár-Karr Erzsébet egy leveléből kiderül, hogy a regényt – természetesen lehet, hogy mint családregényt, azaz csak műfaji szempontból, s nem esztétikai minőségére vonatkozóan – Thomas Mann *Buddenbrook-házához* és Tolsztoj *Háború és békéjéhez* hasonlították.⁴⁹ Erről a díjról azonban itthon csak a *Népszava* emlékezik meg egy interjú erejéig, egyébként teljesen észrevétlen marad.

Kádár Erzsébet nagyon határozottan próbálta reklámozni írásait a legnevesebb külföldi szerzők körében, igaz, ő nem irodalmi ügynökségek segítségével, hanem egyénileg, postai úton – ez kevésbé bizonyult sikeresnek, regényének díja ellenére sem tudott kiadót találni. A PIM-ben őrzik például André Gide egy 1935-ös levelét, amelyben a francia író arról értesíti, hogy egy kéziratát továbbküldte Heinrich Mannak.⁵⁰ Feuchtwangernél is próbálkozott a mű népszerűsítésével.⁵¹ Egyetlen külföldi eredménye, hogy Aragon és Romain Rolland *Commune* című folyóirata – amely a francia kommunista párthoz közel álló AEAR (Association des Écrivains et Artistes Révolutionnaires/Forradalmár írók és Művészek Egyesületének) az orgánuma – részleteket közöl a regényből (természetesen franciára fordítva). Magyar kiadásra is számított a díj elnyerésekor, s különös módon nem egy könyvkiadót keres meg e célból, hanem a *Korunkat*,

tehát egy baloldali, kolozsvári, minden bizonnyal szándékosan határon túli (noha nemzetközi érdekeltségű) lap szerkesztőségét, ahol több megértést, s talán segítséget remél (bár leveléből kiderül, hogy eredetileg egy másik folyóiratot, a *Szép Szót* kereste meg, ők ajánlották neki a *Korunkat*). Sejteti, azért kellene gyorsan dönteni a magyar fordításról, mert már készül leszerződni az összes jogokra németül – aztán mindebből semmi nem jön létre. A másik, ami még e levélből kiderül, hogy már terjeszteni való kézirattal is szűkösen lehetett ellátva, ezért azt nem is küldte el azonnal, ami, így, látatlanul a díj ellenére is nehézkessé tehetette az ajánlattételt.⁵² Természetesen felveti a *Korunknak* egy időközbeni folyóiratközlés lehetőségét is,⁵³ amely aztán meg is valósult a lapban *A találmány* címen.⁵⁴

Regényét 1937-ben beadta egy másik pályázatra is amelyet az American Guild for German Freedom⁵⁵ írt ki – ezt a Németországból menekült művészek és értelmiségiek segélyezésére és kiadószerzésére szolgáló szervezetet a publicista Zu Löwenstein-Wertheim-Freudenberg herceg alapította, és a Deutsche Akademie im Exil részeként működött, Thomas Mann volt az európai tagozati elnöke, a központja pedig New Yorkban volt található. A szervezet informálisan csatlakozó tagjai között volt Heinrich Mann, Franz Werfel, Ernst Toller, Sigmund Freud, Hannah Arendt, Fritz Lang, Otto Klemperer, Paul Hindemith, Alfred Polgar és Siegfried Kracauer is, s díjkiírásuk mellett egy filmtámogatási rendszer és egy kiadó felállítását is tervezték. Bár Kádár-Karr Erzsébetnek vissza kellett vonnia a pályázatát, amikor megnyerte a Heinrich Heine-díjat (párhuzamosan a kettőre nem lehetett pályázni), nem vesztett sokat, ugyanis a nagy presztízsű és jelentős pénzdíjat (előbb 2500, majd 5365 dollárt) ígérő pályázat végül bedőlt: a vele szerződésben álló könyvkiadó, a Little, Brown & Co az amerikai olvasóközönség igényeire hivatkozva hosszas viták után sem adta ki a zsűri (Thomas Mann, Lion Feuchtwanger, Alfred Neumann, Rudolf Olden, Bruno Frank) által választott, de ismeretlenek számító Anton Bender könyvét, s a támogatását is töredékére nyírálta⁵⁶ – nyilván Kádár-Karr Erzsébet is így járt volna, ha megnyeri. Ez a történet abból a szempontból is figyelemfelkeltő, mert megmutatja: az amerikai piac és a korabeli európai (német, ezen belül is antifasiszta német) elvárások meglehetősen inkompatibilisak voltak, főleg, mert az előzőbe kommerciális, a másodikba politikai szempontok is keveredtek az esztétikaiak mellé; illetve egyáltalán, hogy mennyi esélye volt a német nyelvű emigráns irodalomnak a korszakban külföldön. Kádár-Karr Erzsébet egyébként később is levelezett a szervezettel segély ügyében.

1940-ben Kádár-Karr Erzsébet férjhez megy a pozsonyi Pável Bondyhoz. Hitler párizsi bevonulása után áttelepül Angliába. Striker Judit Bondyról ezt írja: „gépészmérnök, a brit hadsereg kötelékében tevékenykedő Cseh Légio tagjaként veszi ki részét a háborús cselekményekből, a hadsereg egészségügyi szolgálata mellett műszaki feladatokat lát el. Ebből adódóan a család a szigetországban többször is költözködik a háborús évek során. Elisabeth Karr ez idő alatt gyermeke nevelése mellett tevékenykedik a magyar és a német emigránsok társadalmi köreibben.”⁵⁷ Politikai érdeklődése ekkor sem változott: ott volt például Holbornban a Marx Memorial Libraryben tartott konferencián, amelynek a címe New Democratic Hungary volt, és amelyen Károlyi Mihály elnökölt. 1948-ban tér vissza Magyarországra, ahol viszont megbízható káderként fontos pozíciókat kap, a Magyar Külügyminisztérium sajtóosztályán alkalmazzák, később filmgyári lektor. 1958-ban, húszéves késéssel jelenik meg a díjnyertes regény Magyaror-

szágon *Gyönyörű ősz* címmel – életében ez az egyetlen kiadott könyve, illetve fia, Thomas Bondy (Bondy Tamás) jelentette meg nemrégiben magánkiadásban összegyűjtött írásait, verseit, néhány fontosabb dokumentumát.⁵⁸

Itt látnunk kell, hogy ez egy teljesen más életpálya, mint Földes Joláné, sem a filmkészítésnek ez a módja, a propagandafilmeké, sem a mozgalmi keretek között végzett, kifejezetten újságírói munka nem kedvez az individuális karrierépítésnek. Ha valóban dolgozott a férjével is, ennek a munkának – mint az oly sokszor előfordul hasonló családi-patriarchális felosztásban – egyszerűen nem maradt nyoma, a nemzetközi illegális kommunista mozgalomban pedig nehezen lehetett művészként-íróként nevet szerezni. Az olyan fórumok, mint az *Inprekorr* vagy a *Rundschau* többnyire nem is szerzői neves írásokat, hanem tudósításokat közölnek, még ha nem teljesen objektív tényleírások, hanem véleménycikkek is olykor ezek, mozgósítás is a céljuk. A *Commune* és a *Monde* másképp működött, azok fő profilja tényleg az irodalom, írói teljesítményekkel dúcolták alá a politikai propagandát. Könyvkiadás tekintetében végképp nem volt esélye, mint látjuk, külföldön a baloldali emigráns német íróknak minden szervezkedés ellenére sem volt tényleges könyvpiaci lehetőségekkel is rendelkező networkja (még az anyanyelvűeknek sem).

A fentiek alapján azt láthatjuk, hogy Földes Jolán karriermenedzselése egyértelműbben transznacionális szemléleten alapul, egy professzionális nemzetközi és szigorúan üzleti alapon szerveződő kiadói, fordítói és ügynökségi hálózatba kerül bele (nagyraeszt tudatosan, bár a véletlen is erősen a kezére játszott). Külföldön komoly sikereket arat, magyarországi recepciója viszont lényegesen halványabb, csak az utóbbi évek irodalomtörténet-írása rehabilitálta többé-kevésbé életművének egyetlenegy, bár kétségkívül legfontosabb darabját. Kádár Erzsébet (Elisabeth Karr) viszont egy nagyon sajátos – bár a korszakban ugyancsak igen jellemző – utat választ magának, kommunista emigráns értelmiségiként próbál baloldali közegben érvényesülni, vagyis ugyan internacionális irodalomszemlélettel bír, de nem kommerciális alapon működő rendszerbe szeretne belépni: íróként – úgy tűnik – ezzel a stratégiával neki kevésbé sikerült külföldön integrálódnia, miközben távolléte miatt kiszorult a magyar irodalomból is.

■ JEGYZETEK

1. David Damrosch: *What is World Literature?* (Translation/Transnation) Princeton University Press, Princeton, 2003.
2. Edward W. Said: *Reflections on exile*. In: *Uő: Reflections on exile and other essays*. Mass. Harvard University Press, Cambridge, 2000. 137–149.
3. Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Mille plateaux 2., Capitalisme et schizophrénie*. Minuit, Paris, 1980.
4. Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*. Routledge, London?New York, 1994.
5. Pl. Földes Györgyi: *Corpus alienum*. Helikon 2013/3. 163–210., illetve in: *Uő: Test-szöveg-test. Testprezentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban*. Kalligram, Bp., 2018. 86–147.; *Transznacionalizmus, határátlépés és műfajiság, Földes Jolán és Ágota Kristóf*. Helikon 2016/3. 445–454. illetve in: *Test-szöveg-test*, 263–274.; *Transznacionális női terek. Eva Almassy*. Híd 2017/6. 46–56., illetve in: *Test-szöveg-test*, 275–284.
6. A transznacionális irodalomtudomány perspektíváinak összefoglalását illetően lásd Jablonczay Tímea: *Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*. Helikon 2015/2. 137–156.
7. Földes Jolán életrajzi adatait lásd: *Új Magyar Irodalmi Lexikon* II kötet. Főszerk. Markó László. Magyar Könyvklub, Bp., 2002. 765. PIM Névtér, <https://resolver.pim.hu/auth/PIM54838>; Jablonczay Tímea: *A szöveg mint az anya teste. Mária jól érett*. Literatura 2009/2. 218–235.; Bolemant Lilla: *Női hangok. Berde Mária, Földes Jolán, Szenes Piroksa és Zilahy Lajos regényei*. Phoenix Library, 2016. 178–179.; Fülöp Margit: *Négyszemközt Földes Jolánal*. Literatura 1936/11. 307–308.
8. 1919 februárjában *A Mi Szavunk* című diáklapba készített Földes Jolán Babitscsal interjút. Kornstein Gábor: *„Szellemileg zárt terület volt eddig az iskola.» Babits Mihály interjúja egy hajdani diáklapban.* Köznevelés, 1977/11. 7.
9. Földes Jolán: *Költők!* Ma 1919/5. 99.; *Munka*. Ma 1919/5. 98.; *Szerelem, jövő*. Ma 1919/6.. 135.; *Új háborút*. Ma 1919/6. 135.

10. Fülöp Margit: i. m.
 11. Uo.
 12. *Új könyvek könyve. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól.* Szerk. Kóhalmi Béla Gergely, Bp., 1937. Földes Jolán levele az *Új könyvek könyve* kérdésére válaszolva, 1936. nov. 5. (OSZK)
 13. Földes Jolán: *Társadalmi rétegződés és intelligencia.* (Pitrim A. Sorokin cikke a *Revue Internationale de Sociologie*ban). Századunk 1928/223–224.; *A világ mai képe.* (H. G. Wells: *The Way the World is going.*). Századunk 1928/418.
 14. Más fordítói között szerepelt pl. Kosáryné Réz Lola, Zigány Árpád, G. Beke Margit stb.
 15. OSZK kéziratári anyag. Földes Jolán szerződéseit lásd: Fond 3/274 (Athenaeum), Fond 6/162 (Dante Kiadó).
 16. Krusovszky Dénes: *Néhány érv a felejtés ellen. Földes Jolán: A halászó macska uccája.* Élet és Irodalom 2006/33. 28.
 17. Hevesi András: *A halászó macska uccája. Földes Jolán regénye.* Nyugat 1936. I. 459–460
 18. Ezenkívül morális megfontolások is vezették, még ha szerencsére a regény nem is sikerült didaktikusra: „Hiszen bizonyos, irtak már monumentálisabb regényeket, költőibbeket, de az én írásomban a jóság, emberség és megértés diadalát látom. [...] a jó regény, aminek az elolvasása után az ember jobb lesz.”
 19. Földes Jolán: *A halászó macska uccája.* 108.
 20. Az Országos Levéltár Adatai alapján (persze mozgalmi narratívában) erről lásd Komját Irén: *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban 1934–1944.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973. 16–17.
 21. Zoltan Berkovits-Yolanda Földes: *From Prague to New York. The Adventurous Stories of An Eternal Beggar.* Pea Editions, Geneva, é. n.
 22. Lásd francia nyelvű kiírás: „Ce concours a été institué et sera administré Par les agents littéraires James B. Pinker et Son, de Londres et Eric S. Pinker et Drienne Morrison Inc. de New York.” OSZK, Fond 3/274 (Athenaeum).
 23. Ritter Aladár: *A halászó macska uccája.* Mai Nap 1989. október 24. 19.
 24. A pályázat végeredményének kihirdetése: *Pinker-féle világpályázat: Eldőlt az Athenaeum nemzetközi rejtvénypályázata. Földes Jolán A halászó macska uccája című munkája vesz részt 14 nemzet legjobbainak versengésében.* Az Est 1936. július. 5. 3.
 25. Lásd jegyzőkönyv. OSZK Kéziratár, Fond 3/274 (Athenaeum).
 26. *Pinker-féle világpályázat: Eldőlt az Athenaeum nemzetközi rejtvénypályázata. Földes Jolán A halászó macska uccája című munkája vesz részt 14 nemzet legjobbainak versengésében.* Az Est 1936. július. 5. 3.; Magyarország 1936. október 17. 38.
 27. Szerződéslista, OSZK: „Doktor Katona Pál londoni útja alkalmából az alábbi szerződéseket vette át az ügyben...” Fond 3/274 (Athenaeum)
 28. Francia nyelvű kiírás, OSZK, Fond 3/274 (Athenaeum).
 29. Budapest (1 iroda, V. ker. Dorottya utca), Amszterdam (2 iroda), Berlin (3), Hollywood (1), London (23, köztük a James B. Pinker és Fia), Milánó (3), New York (5), Párizs (7), Stockholm (1), Bécs (1). OSZK, Fond 3/274.
 30. Pl. Keményfy János: *Egy nemzetközi regénypályázat magyar nyertese. Különnyomat a Budapesti Szemle 1937. évi februári fizetéből.*
 31. Komlós Aladár: *Földes Jolán: A Halászó Macska Uccája.* Szép Szó 1936/9.183.
 32. Erre Karinthy Frigyes fia, Karinthy Ferenc később így emlékezett vissza (mentségül hozzátéve, hogy apja akkoriban lehagolt, ideges volt Kosztolányi súlyos betegsége miatt –): „Ezüstflitteres kisestélyiben ült ott, ezüst táskával, sovány arcán, keskeny ajkán vastagon festék. Apám nem fért a bőrébe: a mások oly sziporkázó mókamester egész delután Földes Jolánt piszkálta. – Játsszuk azt, mondta -, hogy például én nyertem a díjat, és mit csinálnék vele. – Játsszuk – felelte az írónő sápadtan. A többiek dermedten hallgattak, de apám ki-mélet nélkül folytatta. – Hát jó. Adnék ezret a nyomorgó Nagy Lajosnak, ezret a nyomorgó Somlyó Zoltánnak, ezret a nyomorgó József Attilának – és így tovább, végig a teljes nyomorlistán. A társaság megfagyott. Földes Jolán korán távozott.” (Karinthy Ferenc: *Zöld tinta.* Új Írás 1985/11. 32.)
 33. „Jelentékeny, jó szemű és érzékeny szívű realista írója volt a két világháború közti nehéz életű emberek létezésének.” Hegedűs Géza: *Utószó.* In: Földes Jolán: *A halászó macska uccája.* Pallas, Bp., 1989. 195–204.
 34. Halász Péter: *Körmendi Ferenc és Földes Jolán.* Népszabadság 2006. április 21. 12.
 35. Dalos György: *Úti olvasmány.* Mozgó Világ 2016/ 6. 93–96.
 36. Első férje Pollák Antal István magánhivatalnok, 1924–1929.
 37. Gallai Ágnes: *Tizenhat éves lányok kedvenc Írónője.* Haladás 1948/6. 2.
 38. Földes Jolán levele Komlós Aladárnak, 1945. jún. 30. PIM, V. 4139/44.
 39. A szerzőnő dossziéját irataival, hivatalos munkaéletrajzával és kéziratáival fia, Bondy Tamás / Thomas Bondy állította össze. PIM, <https://resolver.pim.hu/auth/PIM60116> [2020. 01. 24.]; PIM, V. 4737/52.
 40. Kádár Erzsébet: *Versék I–III.*, Ma 1918/ 2. 26; *Mi volt ez?*, Ma 1918/5. 56; *Eső után, Merésre perülömben, Úgy nem kell*, Ma 1918/10. 116; *Levegőre!* (R. Gy.-nek), Ma 1919/2. 26; *Nézd!*, Ma 1919/4. 63.
 41. „Margit versei éppen megjelentek, furcsa egyenlőtlen sorokba tördelve, egyes szavak hiányoztak is. – Csupa felesleges kötőszó! Csupa tradíció! – magyarázta a költővezér. – Csak azért használja, mert valaha úgy tanították, ugye?
 – A forradalom dinamikus erőinek – hirdette –, melyeket az egyetemes ember magában hord, külön, szuverén nyelvben kell teljesülniök! – Margit félnéken kérdezte:
 – S ha az olvasó nem érti?
 – Az az ó baja! – kiáltotta valaki mögöttük. [...]
- Ezentúl gyakrabban járt fel, de csak igen lassan tájékozódott. Hallotta, hogy páran kiváltak, és kiadták verseiket. Mikor egyszer a kiváltak után érdeklődött, furcsa csend támadt körülötte. Vajon nem *amazokhoz* tartozott-e ő is? Inkább sejtette, mint tudta, hogy világnézeti kérdések választották el egymástól a két csoportot.” Kádár Karr Erzsébet: *Gyönyörű ősz.* Magvető, Bp., 1958. 227–228.
 42. PIM, V. 4737/52.

43. Kádár Erzsébet illegális pártmunkáját igazoló iratok 1949. augusztus – Bp., 1957. július 9., PIM V/4737/40/1–4.
44. Elisabeth Karr: *La famille en Allemagne*. Monde 1934. dec. 31., 5.; *La femme démontable*. Monde 1935. május 2. 10.; *L'hypocrisie des familles-usines*. Monde 1935. július 25. 10.
45. Komját Irén: *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban 1934–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973, 72–73. A Rundschau távirati iroda és az *Inprekorr* nevű újság korábbi (berlini) időszakáról és összeolvadásáról Komját Irén *Az idők sodrában* című önéletrajzában ír. Komját Irén: *Az idők sodrában*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1964, 54.
46. Elisabeth Karr: *L'Invention*. Commune 1939/7. 345–360.
47. *Látogatás Kádár-Karr Erzsébetnél, a Heine-díjas magyar származású német írónál. Párizs, 1938. dec., A Népszava tudósítójától*. Népszava 1938. dec. 8. 6.
48. Bettina Giersberg: *Der Schutzverband Deutscher Schriftsteller (SDS) in Paris*. In: Uő: *Die Arbeit des Schriftstellers Rudolf Leonhard im französischen Exil 1933 bis 1945*. TU, Berlin, 2005. <https://kueko-berlin.de/2019/08/15/der-schutzverband-deutscher-schriftsteller-sds-in-paris/>
49. Kádár Erzsébet a *Korunk* szerkesztőségének, 1938. nov. 24., PIM V.4737/5.
50. André Gide, 1935. márc. 7., PIM V. 4737/8.
51. Feuchtwanger Kádár Erzsébetnek, 1938. márc. 7., PIM V.4737/5. Az író mentegetődzik, hogy még nem tudta elolvasni a kéziratot.
52. Kádár Erzsébet a *Korunk* szerkesztőségének, 1938. november 24. PIM V.4737/5.
53. A levélben utal arra, hogy esetleg a *Nouvelle Revue Française*-ben és az *Europe*-ban is részletek jelennek meg majd a könyvből. Az *NRF*-ben egészen biztosan nem történt ez meg, de én az *Europe*-nak a BnF-ben kisé hiányosan digitalizált számaiban sem találtam, elképzelhető, hogy végül nem fogadták el, csak előzetes ígéretet kapott rá. A *Commune* – mint említettük – viszont közölt részletet, nagyjából ugyanazt, mint a *Korunk*, csak természetesen franciául.
54. Karr Erzsébet: *A találmány*. *Korunk* 1939/2. 142–146.
55. Kádár-Karr Erzsébet hagyatéka, PIM, V. 4737/1.
56. A pályázat lefolyásáról lásd: Andreas Stuhlmann: *Das Literarische Preisausschreiben der American Guild for German Cultural Freedom 1937–1940*. In: *The Many Face of Germany. Transformations in the Study of German Culture and History Festschrift for Frank Trommler*. Ed. John A. McCarthy, Walter Grünzweig, and Thomas Koebner. Berghahn Books, New York–Oxford, 2004. 122–132.
57. Striker Judit: *Egy elfeledett magyar írónő*. *Ezredvég* 2020/3. 133–135.
58. Elisabeth Karr – Kádár Karr Erzsébet (vagy fordítva?): *Versek, írások, rajzok, dokumentumok*. Szerk. Thomas Bondy. Magánkiadás, Bp., 2016.

